

Dan Bar-On
The Indescribable and the Undiscussible;
Reconstructing Human Discourse after Trauma,
Budapest: Central European University Press 1999, 310 pp.

ריקוד המוות של ייצור "העובדות", ה"אני" וה"אחר"

אילן גור-זאב

דן בר-און נתן לנו ספר חשוב. חיבורו מאתגר את מה נראה לרבים כמובן מאליו: סוגיית העובדות, או ההכרעה בין יומרות שונות לייצוג "אמיתי" של העובדות. הוא מבקר את הקשרים והמתחים שבין ייצורו של האדם "הנורמלי" לבין ייצור ה"עובדות" או אופני הייצוג של העובדות ואופני ההכרעה בין יומרות מתנגשות לייצוג אמיתי של העובדות. הספר שלפנינו אינו ספר פסיכולוגי במובן המקובל ואף אינו ספר פילוסופי רגיל. הוא נשען על מחקרים שערך המחבר על יחסם של בני מחוללי השואה לעובדות שנתגלעו להם לגבי הוריהם, על יחסם לעובדות של חולי-לב המתוודעים לחומרת מצבם לאחר התקפת-הלב הראשונה, ועל חיילים במסעות ניווט הנדרשים לגבש אסטרטגיות של מיפוי השטח ותנועה יעילה ליעד. אף שהמחבר מדגיש שלדעתו יש הבדל בין מכחישי עובדת המחלה לבין מכחישי עובדות השואה, למעשה, המחבר מתמודד עם מצב אנושי ותנאים פילוסופיים שבהם השואה היא מן האפשר כרצח עם וכהבטחת החיים השקטים, היציבים, הסתמיים של בני האדם - עד כמה שהם "בריאם" מבחינה פסיכולוגית ופוליטית. הספר עוסק במעמדן של העובדות, במעמדן של אסטרטגיות הייצור של פירושים יריבים של העובדות, ובקושי להכריע בין יומרות מתנגשות לייצוג "האמיתי" של העובדות. למעשה הוא מתמודד עם סוגיית ייצורו של האדם המְנוּרמל כפרשן/יצרן "בריא" של "העובדות". לשון אחר, הספר עוסק במעמדו של האדם בעולם כתוצר מערכות פירוש/שיפוט שהוא אמור לייצגן, לפרשן, להכריע ביניהן, או לשנותן. המחבר מתאר במחקריו עולם שבו אי-אפשר להכריע בין המפה שלנו לבין המציאות (16). זהו עולם שבו לא ניתן להכריע בין מערכות ערכים שונות (294) ואף לא ניתן להבחין בין שיח "אמיתי" לשיח מְנוּרמל (271). בעולם שכזה לא זו בלבד שהשואה אפשרית כאירוע היסטורי יוצא דופן, אלא שהיסוד לה מתגלה דווקא בנורמליות. הנורמליות הנחשפת במחקריו של בר-און מסתברת כמצב המחולל את ריקוד המוות ששותפים לו ייצורן/ייצוגן של "העובדות" וה"אני" המתופעל להשלות את עצמו שהוא מכריע בין ייצוגים שונים של המציאות, נאבק על שינוי הפירוש, שינוי המציאות ושינוי עצמי. בר-און אינו מתמקד בבלתי-נורמלי, בסוטה, בהרואי, אלא בזיקתם של אלה לנורמליות. הוא מביא את הקורא אל סף המסקנה שגם הנורמליות וגם

הסטייה ממנה אינם אלא תוצר, שאינו טבעי או מובן-מאליו; דבר-מה התובע לא רק פירוש אלא קודם-כול מאבק. אלא שאת הסף הזה המחבר מהסס לעבור ואין הוא מגיע למסקנות המתבקשות ממחקרו שלו.

טיפולו של בר-און בעובדות כבמעשה ייצוג שעבר אובייקטיביזציה ויחסו לאופן שבו פירושים מתחרים וייצוגים מתחרים מייצרים את עולם העובדות ואת האדם המנורמל, את ה"אני", מתבטא כאן בין היתר במחקרו על הצבא הישראלי. בר-און מתאר פלוגה הצריכה לנווט את דרכה ועומדים לפנייה כמה דרכים המיוצגות על-ידי טיפוסים שונים. עמיר מייצג במחקרו של בר-און את אופן ההתמצאות האינטואיטיבי (28). הוא בטוח בעצמו, סומך על חושיו וכרגיל מוביל למטרה את הפלוגה באופן מהיר, בטוח ומדויק. אם יידרש לשחזר את אופן מיפוי את המציאות עמיר לא יהיה מסוגל לתאר זאת. די לו בהצלחה. עם ההצלחה גדל בטחונו העצמי וכך גם טעויותיו. עודד מייצג את הדרך המנוגדת. הוא הופך את הניווט למדע מדויק, ומצליח לעיתים קרובות, אך לא תמיד, תוך כדי הליכת-שבי אחר המפה, הובלת הפלוגה לגבעות ולנקודות ציון המודדות את ההתאמה שבין המפה למציאות, גיבוש תיקוני דרך, ובזבוז עצום של אנרגיה, זמן ואורך רוח של חייליו. בין שיטותיהם של עמיר ועודד מתנהלת יריבות. אין הם מצליחים להגיע להסכמה. יותר מזה, הם אינם מסוגלים להגיע להבנה לגבי המסגרת לנמנעות הדיאלוג שביניהם, ושתי האסטרטגיות של ייצוג העובדות נאבקות כאן ללא פשרות ולפי בר-און אין להן כל בסיס לדיאלוג (29). הדגם האחר מיוצג במחקר על-ידי איברהים, הגשש הבדוי. הוא מוצא את דרכו באופן המיוחד לו, מתוך אדישות למפות (שאותן ממילא אין הוא מסוגל לקרא). טווחי הזמן נמדדים אצלו בזמן עישון "שתי סיגריות" או "סיגריה וחצי", וריחות בעלי חיים וחום שרידי מדורות מדריכים את דרכו בדיוק רב. ואולם אם היחידה עולה על רכב או על מטוס או שחל שינוי אחר במציאות או ביחס למיפוי המציאות אסטרטגיה זו של חשיפת העובדות והתויית הדרך הופכת לבלתי-אפשרית. מול שלוש אסטרטגיות אלה מציע בר-און את האסטרטגיה המועדפת, עליו, זו של חגי. למותר לציין שהמחקר מחזק בהצדקות פרגמטיות את העדפתו של המחבר. מעלתו של חגי שאין לו אסטרטגיה מסוימת שהוא מסור לה או שבוי בידיה. אין לו בטחון באף אחת מהשיטות היריבות והוא פתוח לנסות, עד גבול מסוים, את יעילותה של כל אחת, תוך כדי יצירת סינתזות פוריות בין אסטרטגיות הפירוש והיצירה השונות של המציאות. חגי מייצג את האפשרות לתאר את הבלתי-ניתן לתיאור (לגבי הבדוי, עודד ועמיר), והוא פותח פתח לשיח שבו מתבררות השונויות (31). בכל אחד מהמחקרים חושף בר-און את האפשרות הזאת, שעליה מרמז "חגי". כל אחת מהדרכים, עד כמה שהיא יציבה וסגורה, מייצרת נורמליות שאינה מאפשרת רפלקסיה

עצמית ודיאלוג עם "האחר" אלא מחויבות לחסלו. כאן נכנס בר-און לפרדס הפוסטמודרניסטי ומוציא מתוכו פתרון מודרניסטי לעילא. עם זאת הדי השיח הפוסטמודרניסטי ורגישותיו מפרים את דיונו של המחבר, ולעיתים, נדמה שהוא מגיע יותר רחוק ממה שבתור הומניסט הוא היה מוכן להגיע מלכתחילה. המתח הזה שבספר הוא אחת ממעלותיו. משתמע מהדוגמאות שבמחקר זה ומהמחקרים האחרים המתוארים בספר שהעולם אינו רווי עובדות ושאינן זה נכון שכל מה שעלינו לעשות הוא להיעזר במדע או באסטרטגיה אחרת כדי להפעיל מנגנוני אתור, סיווג, פענוח וייצוג נאותים כדי לחשוף את המציאות "האמיתית" ולחיות את ה"חיים הטובים". יחד עם זאת מנסה המחבר גם להימנע מרלטיביזם קיצוני לפיו אין בעולם עובדות אלא פירושים אפשריים בלבד, או מאבק על פירושים אינסופיים התובעים לעצמם בלעדיות. המחבר הולך בדרכו של חגי, בדרך האמצע. במחקרים ובדיונים שהוא מציע הוא חושף את דרכי ההבניה החברתית והאישית של "העובדות", במסגרת יצירתו של שיח שבו מיוצרות זהויותיהם של בני-האדם ואפשרויותיהם לרפלקסיה על דרכי ההבניה שלהם, לתפקוד נורמלי ולקבלת "האחר". עניין חשוב ביותר במחקרו הוא סוגיית יצירת הנורמליות. אולם גם במחקרו על השואה אין הוא מגיע להכרה שהשואה לא היתה יכולה להתחולל ללא אופן ייצור זה של הנורמליות והוא מבקש להדגיש שיש הבדל בין מכחישי השואה לבין מכחישי עובדות מחלת הלב שהם מתוודעים אליה (282) גם אם עניין זה כלל אינו עולה ממחקרו שלו. בר-און מראה באופן מזהיר כיצד במערכת אידיאולוגית סגורה נשמרת "היציבות" ומובטחים השתקת "הקול" המסוכן וייצוג העובדות הפרובלמטיות וממילא מדוכא ספורו של "האחר". בר-און לוקח את קוראיו למסע מרתק שבו מתברר התפקיד המפלצתי-הבנלי של הנרמול. אולם על אף הזהירות שבה הוא מנסח את דבריו, בחשבון אחרון הוא שומר על האוטופיה של הפרשנות "הנכונה" ושל החיים הנכונים והטובים. אין הוא מנסה לחשוף את עמדתו של חגי כאחת העמדות בשדה, שבו מיוצרים גם עמיר, עודד והבדוי ומיוצרות התפיסות שבהן הם לכודים כשהם מתבוננים בעולם ונאבקים זה בזה. כך גם אין הוא מנסה לבקר את התפקיד היצרני של מה שלא ניתן להיאמר, ושל המחויבות להרס האחרות של ה"אחר". המחבר אינו נייטרלי. מחקרו נאבק באלימות המנרמלת, המבטיחה את היציבות והסגירות של בני האדם השבויים במסגרתה ומחויבים לדחות את האלטרנטיבות שמציעות המערכות האחרות, שמציעים אופני הייצור והייצוג האלטרנטיביים של "העובדות" ושל "האני" העומד מול ה"אחר". הוא מתעלם מחשיבות האלימות המנרמלת לייצורו של "חגי", כלומר, של הפלורליסט כצומת של הכרעות אוטונומיות וכמרכז של נתינת משמעות וגבולות לעולם, ל"אני" ול"אחר". קל-וחומר שהוא מתעלם מהאלימות המטפיזית, שהיא תנאי ל"אחרות" ולשיח - ולשיח "המשחרר" בכלל זה.

בר-און מפריד בין השיח המנרמל (127) לבין השיח "האמיתי" (264) או המשחרר. הוא מייחס לשיח "האמיתי" את שכלול האפשרויות האנושיות להתנגד למנגנונים החברתיים-תרבותיים המעצבים את מעצוריו הפסיכולוגיים של האדם ואת גבולות השיח שבו הוא כלוא. על-פי בר-און מתוככי השיח הנאות (רב-האופקים, הרפלקטיבי, הפתוח, הבלתי-דוגמטי, המאפשר שחרור ה"קולות" המושקעים, כמו בדוגמה של חגי) עולות אפשרויות האדם לייצג "אני" אותנטי ואת ספורו בזיקה "בריאה" (גם נפשית, גם תרבותית וגם פוליטית) אל המציאות. אולם הוא שוכח שהאלימות המנרמלת, שכוננה את השיח "האמיתי", הפלורליסטי, הבלתי-דוגמטי, שאין בו השתקה של ה"אחר" היא עמדה אחת מיני רבות, ושכמו האחרות אינה ניתנת להצדקה אלא מתוך עצמה והיא מותנית בעשיית מקום, בהשתקה, באלימות. אין הוא מצליח להראות הבדל עקרוני בין השיחים המנוגדים והוא עצמו חוזר שוב ושוב על הקושי להבחין בין שיח "אמיתי" לפרוורסיה שלו (272, 284). ההבדל ניכר, לדבריו, כשהמשוחרר מדבר בקולו - ולא בקולו של המדכא או של המשחרר. עניין זה מותנה בהתגברות על היציבות שמקנה השיח המנרמל ובהטרוגניות תובענית שלא כל אדם מסוגל לשלם את המחיר שהיא תובעת עבור השחרור ללא השתעבדות למשחררים. האוטופיה הזאת של בר-און היא המונעת ממנו להשיב על השאלה בדבר התחוללות השואה שהוא מעלה לקראת סיום ספרו: "כיצד יכול היה דבר זה לקרות בחברה המודרנית? איך זה שאנשים מתורבתים תכננו וביצעו אותה לאחיהם בני-האדם בעוד מעטים כל כך ניסו למחות או להציל ורוב האנשים עמדו מנגד, או סרבו לראות בעוד השואה ממשיכה להתחולל?" מחקריו של בר-און למעשה נותנים את התשובה לשאלה שהוא מציב כחסרת תשובה באחרית ספרו. החינוך המנרמל הוא אלים במהותו, והמאבק בין גרסות שונות של חינוך מנרמל על הגמוניה בייצוג המציאות אינו ניתן להפרדה מהמאבק על ייצורם של בני האדם, של תודעתם, של אמות-המידה שלהם ושל אפשרויות הביקורת שלהם את המרחב המנרמל אותם. היותם של בני האדם שבויים בידי הגרסות השונות של החינוך המנרמל וחוסר יכולתם (עד כמה שהם "בריאים" או "נורמלים") להכריע בין גרסותיו השונות מתוך עמדה חיצונית, טרנסצנדנטלית, בלתי-תלויה, חוללו לא רק את השואה היהודית ואת העומדים מנגד. החינוך המנרמל הוא גם האחראי להצלחת "הגאולה" היהודית ולטרגדיה הפלסטינית המוכחשת על ידי רבים מקורבנות מכונת המוות הנאצית. ברגע זה ממש, מחולל/מאפשר/מצדיק החינוך המנרמל בגרסותיו האחרות גם את השמדתן של אוכלוסיות נרחבות במלחמות לאומיות או בהרעבות מבוקרות הנשלטות על ידי גובה הריבית שקובע הקפיטליזם בדייקנות של עד הסנט האחרון. ברחבי העולם בן ימינו רוב הקוראים המסורים של האוטופיה של בר-און, מן הסתם, יהיו בין "העומדים מנגד" מול השמדות

העם ואופני ההשמדה האחרים שהם צופים בהם בטלוויזיה או שולחים את בניהם לבצעם בימים אלה ממש. המצב האנושי הזה, המוליד שואות על גבי שואות עד לשמים מאז ראשית ההיסטוריה האנושית, מונכח בידי החינוך המנרמל ש"חגי", כמו "עודד", "עמיר" ו"הבדוי" אינם אלא ביטוי לכול-יכולתו. כקורבנות וכמקרבנים הם משרתים את המצב שבו מושכחים, נהדפים לשוליים, מוגלים לארץ גזרה או נהרסים אפשרויות החינוך-שכנגד. בניגוד למסקנותיו של המחבר, ל"שיח האמיתי" אין מקור, בסיס או ערובה בהיסטוריה או במבנה הנפש של האדם. הסיכוי לקיום חברתי או פרטי אחר מזה הנוכחי אינו מותנה ברפלקטיביות מחודדת יותר או במתן "קול" ל"אחר" המושתק על ידי כוחות הנרמול: האתיקה ולא ההכרה, החוץ-היסטורי ולא ההיסטורי, ההתפרצות הטורפת את כל הקלפים שאינה מבטיחה דבר - בהם נועצת מבטה אפשרותו של חינוך-שכנגד. או אז תהיה האוטופיה ההומניסטית האופטימית של בר-און אחד מביטויי החינוך המנרמל שיהיה על החינוך-שכנגד להתגבר על ממשלתו ולחרוג ממנו. וגם מבחינה זו עלינו להודות למחבר על הספר החשוב שנתן לנו.

ד"ר אילן גור-זאב הוא מרצה לפילוסופיה של החינוך באוניברסיטת חיפה. בימים הקרובים יראו-אור ספריו "פילוסופיה, פוליטיקה וחינוך בישראל" ו"מודרניות, פוסטמודרניות וחינוך".